

İslam Öncesi Arap Toplumunda Sulh

Peace in the Pre-Islamic Arab Society

Öznur Hocaoğlu

Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı
Asst. Prof., Manisa Celal Bayar University Faculty of Theology, Department of Islamic History
Manisa / Turkey
oznur.hocaoglu@cbu.edu.tr
orcid.org/0000-0003-2204-6491

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Article Type:** Research Article

Geliş Tarihi: 26 Şubat 2024 / **Date Received:** 26 February 2024

Kabul Tarihi: 21 Mayıs 2024 / **Date Accepted:** 21 May 2024

Yayın Tarihi: 15 Aralık 2024 / **Date Published:** 15 December 2024

Yayın Sezonu: Aralık 2024 / **Pub Date Season:** December 2024

Atıf: Hocaoğlu, Öznur. "İslam Öncesi Arap Toplumunda Sulh". *Akademik Siyer Dergisi Cahiliye Özel Sayısı* (2024), 146-163.

Citation: Hocaoğlu, Öznur. "Peace in the Pre-Islamic Arab Society". *Journal of Academic Sirah Jähiliyya Special Issue* (2024), 146-163.
<https://doi.org/10.47169/samer.1443373>

İntihal: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/samer> **e-mail:** akademiksiyerdergisi@ksu.edu.tr

Yayıncı: KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

Published by: KSU Sirah Researches Application and Research Center

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların Kaynakça'da belirtildiği beyan olunur.

Ethical Statement: It is declared that during the preparation process of this study, scientific and ethical principles were followed and all the studies benefited from are stated in the bibliography.

Bu makale Creative Commons Atıntı-Gayriticari Türetilemez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-Nc 4.0).

Öz

Tarih, en ilkel toplumların bile bir noktadan sonra sulhe ihtiyaç duyduklarını kaydetmiştir. Bu araştırma, çatışma ve ihtilaf içinde olmaları ile bilinen Cahiliye dönemi Arap toplumunun da sulhten beri olmadığını ortaya koymak amacı ile yapılmıştır. Bu çalışmada Cahiliye dönemi Arap toplumunda mevcut olan sulh uygulamaları ele alınmıştır. Makalenin giriş kısmında “Cahiliye dönemi” ve “sulh” kavramlarından ne kastedildiği belirtilmiştir. Birinci başlık altında Cahiliye döneminde uygulanan sulh şekilleri olan “hîlf”, “îlâf”, “emân”, “himâye”, “civâr”, “habl” müesseseleri iki grup halinde izah edilmiştir. Bu yapıların amaçları, seremonileri, sonuçları örneklerle açıklanmıştır. İkinci başlık altında ise Cahiliye Araplarının sulhe ve barış ortamına ulaşmasını kolaylaştıran haram aylara hürmet örfüne, ara buluculuk sistemine, diyet ve kasâme tatbikatlarına yer verilmiştir. Konuyla ilgili tüm veri ve bulgular betimsel içerik ve analiz yöntemiyle ifade edilmiştir. Cahiliye dönemini savaş ve barbarlıktan ibaret görmenin doğru olmadığı, Cahiliye Araplarının da şiddetin olumsuz yönlerinden korunabilmek, hayatın olağan akışını sürdürebilmek amacı ile barış içinde yaşama çabalarının olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Siyer, Cahiliye, Arap, Sulh, Hilf, Emân.

Abstract

History has recorded that even the most primitive societies eventually found the need for peace. This research aims to demonstrate that the pre-Islamic Arab society, known for its conflicts and disputes, was not devoid of peace. The study focuses on the existing peace practices during the pre-Islamic era. In the introduction, the terms “pre-Islamic period” and “peace” are clarified. Under the first heading, various forms of peace observed during the pre-Islamic era, such as “hîlf,” “îlâf,” “emân,” “himâye,” “civâr,” and “habl,” are explained in two groups. Their purposes, ceremonies, and outcomes are illustrated with examples. The second heading discusses practices that facilitated peace and a peaceful environment among pre-Islamic Arabs, including reverence for the sacred months, the mediation system, and practices related to compensation and oaths. All relevant data and findings are presented descriptively and analyzed. It is concluded that viewing the pre-Islamic period solely as a time of war and barbarism would be inaccurate; the pre-Islamic Arabs also made efforts to protect themselves from the negative aspects of violence and maintain a peaceful way of life.”

Keywords: Sirah, Jâhiliyya, Arab, Peace, al-Hîlf, al-Amân.

GİRİŞ

Çalışmamızın kapsamını belirleyen “cahiliye” kavramının İslâm’ın gelmesinden sonra ortaya çıktığı ifade edilmektedir.¹ Cahiliye, cehl kökünden türetilmiş olup bu kelimeye ilmin zıddı olarak genellikle “bilgisizlik” anlamı verilmektedir.² Bununla birlikte, Hz. Peygamber’in İslâm’ı barbarlığın karşısı olarak açıklamasından yola çıkarak cahiliyeyi hilmin zıddı olan “barbarlık” olarak tanımlayan araştırmacılar da vardır.³ Hz. Peygamber’in Ebû Zerr’i ırkçılık yaptığı için uyarırken “Şüphesiz ki sende cahiliye kalıntısı var.” buyurması ayrıca Hz. Ömer’in “Ben Cahiliye’de bir adak adamıştım.” sözü ve Âişe vâlidemizin “Cahiliye’de nikâh dört çeşitti.” şeklindeki haberi birlikte değerlendirildiğinde cahiliyenin bir vasıfken sonraları isimleştiği anlaşılmaktadır.⁴ Bu tanımlamalardan hareketle İslâm öncesi Arap toplumunun bilgi ve medeniyetten tamamen uzak olmamakla birlikte gerek ferdî gerekse içtimâî hayat itibarıyla bilgiden, nizamdan, sulh ve sükûndan uzak oldukları, güçlü ve asil sayılanları daima haklı kabul ettikleri ve adaletten yoksun bir hayat yaşadıkları için İslâm öncesi döneme Cahiliye dönemi dendiği belirtilmektedir.⁵

Çalışmamızda ele aldığımız diğer kavram ise “sulh” tür. Sözlükte “barışma, barış, uzlaşma, anlaşma, barıştırma” gibi anlamlara gelen sulh kelimesi, terim olarak bireyler veya toplumlar arasındaki çekişmelerin anlaşmayla sona erdirilmesini veya bu nitelikteki antlaşmayı ifade eder.⁶ Sulh kavramına tarihî süreç içerisinde birçok anlam yüklenmiştir. Bu bağlamda İbn Hacer (ö. 852/1449), “Kitâbu’s-sulh” bâbının girişinde sulh çeşitlerini şöyle sıralamaktadır: Müslümanlar ile kâfirler arasında tesis edilen sulh, eşler arasında sulh, zulmeden gruplar ile adaletli davrananlar

¹ Cevâd Ali, “Cahiliyye” kelimesinin Kur’an’da Mekki sûrelerde geçmeyip Medenî sûrelerde zikredildiği için bu kavramın özellikle hicretten sonra söylenmeye başlandığını iddia etmektedir. Cevâd Ali, “*el-Mufasssal fi târîhi’l-Arab kable’l-İslâm*” (b.y.: Dâru’s-Sakî, 2001), 1/38.

² Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-ayn* (b.y.: Daru Mektebetü Hilâl, b.y.y.) 3/390; İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sıhahu’l-luga* (Beyrut: Daru’l-İlm, 1987), 4/1663.

³ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 1/38, 40; Mustafa Fayda, “Câhiliye” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/17-19; Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982), 99.

⁴ Mahmûd Şükrü Âlûsî, *Bulûğu’l-ereb fi ma’rifeti ahvâli’l-Arab* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2009), 1/14. Cehl’in basit ve mürekkebe şeklinde iki kısım olduğu ifade edilirken Âlûsî, hakkı bilmeyen kimseye basit cahil; bildiği yanlış doğru kabul edene ise mürekkebe cahil denileceğini ifade etmektedir. Bk. Âlûsî, *Bulûğu’l-ereb*, 1/14-15; Zebîdî, *Tâcu’l-arûs min cevâhiri’l-kâmûs* (b.y.: Dâru’l-Hidaye, ts.), 28/256. Ayrıca bâtılı hak kabul eden kimselere de “...Cahiller sataştıkları zaman selâm der geçerler.” (el-Furkan, 25/63) ayetinde ifade edildiği gibi cahil deneceğini açıklamaktadır. Bu anlamda Hz. Peygamberin nübüvvetini kabul etmeyen Yahudi ve Hristiyanlara da cahil deneceğini ifade etmektedir. Bk. Âlûsî, *Bulûğu’l-ereb*, 1/14-15. İbn Hacer de Cahiliyenin Peygamber gelmeden önceki dönemi tavsif ettiğini kabul etmektedir. Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî bi şerhi Sahîhi’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1379), 7/149. Hz. İsa’nın gönderilişi ile Hz. Muhammed’in gönderildiği zamana kadar geçen süre olduğu ve bilgisizliğin çok olmasından dolayı bu şekilde adlandırıldığı da söylenmektedir. Bk. Şemseddin Kirmânî, *el-Kevâkibü’d-derâri fi şerhi Sahîhi’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türasi’l-Arabî, 1981), 15/65; Bedrettin el-Aynî, *Umdetü’l-kâri fi şerhi Sahîhi’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru’t-Türasi’l-Arabî), 16/289. Bu manada Cevâd Ali, hadisçilerin Cahiliyeyi peygamber gönderilmeden önceki dönem olarak kabul ettiklerini ifade etmektedir. Cevâd Ali, *Mufasssal*, 1/41.

⁵ Âlûsî, *Bulûğu’l-ereb*, 1/14; Cevâd Ali, *Mufasssal*, 1/37; Fayda, “Câhiliye” 7/17-19; Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, 99.

⁶ Halil b. Ahmed, *Kitabu’l-ayn*, 3/117; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 2/527; Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, 6/548; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 13/265; Fahrettin Atar, “Sulh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/481-485.

arasında yapılan sulh, öfkeli insanlar arasında yapılan sulh, husûmetin ortadan kaldırılması için yapılan sulh, ortaklar arasında yapılan sulh. Bu tasniften de anlaşıldığı gibi sulh kelimesinin neredeyse hayatın bütününe kapsayacak şekilde geniş bir anlam alanı bulunmaktadır.⁷

Cahiliye Arap toplumu denilince akla sadece savaş, yağma, kuralsızlık gelmektedir. Bu algının oluşmasında Arapların tarih anlayışının temelinde Eyyâmü'l-Arap anlatımı olduğu kadar cahiliye kavramının barbarlık olarak tanımlanmasının da etkili olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim araştırmamızı yaparken Cahiliye dönemindeki savaş olgusu hakkında bol miktarda veri varken sulh konusundaki bilgileri satır aralarında veya farklı başlıklar altında bulduğumuzu belirtmeliyiz. Bize göre Cahiliye dönemini savaştan ibaret görmek eksik bir bakış açısıdır. Her ne kadar Cahiliye yaşam tarzında mücadele ve savaş mefhumu yoğun olsa da sulh de azımsanmayacak ölçüde ve çeşitli sùretlerde mevcuttur. Çalışmamızın bu noktada araştırmacılara farklı bir perspektif sunmakta katkıda bulunacağını ümit etmekteyiz.

Araştırmamızı, başta Cevâd Ali'nin (ö. 1987) İslam öncesi Arap toplumunu birçok yönden ele alan *Mufassal*'i olmak üzere lügatlerden, ansiklopedi maddelerinden, tarih ve sosyoloji alanında yazılmış eserlerden, Cahiliye dönemi hakkında yazılmış kitap, makale ve tezlerden istifade etmek sureti ile yaptık. İlk dönem kaynaklarına müracaat ettiğimiz gibi son yıllarda yapılan çalışmalardan da istifade ettik. Elde ettiğimiz verileri betimsel bir yöntem ile izah ettik.

1. CAHİLİYE DÖNEMİ ARAP TOPLUMUNDA SULH ŞEKİLLERİ

İbn Haldun'un (ö. 1406) ifade ettiği gibi insanoğlunun ihtiyaç duyduğu bir şeyi başkasının elinden çekip almaya meyilli bir doğası vardır ve terbiye edilmediği sürece bu duygu ile hareket eder. Bu bağlamda savaş, Cahiliye dönemi Araplarının çoğu için bir yaşam tarzı ve maişeti temin yolu idi.⁸ Zira Arap Yarımadası'nda özellikle Orta Arabistan'da, su ve otlakların kıtlığı, geçim kaynaklarının azlığı Arapların rızıklarını mızraklarının ucunda aramalarına yani fırsat buldukça yağma amaçlı baskınlar yapmalarına, su ve gıda için savaşmalarına sebep olmuştur. Ahmed Emîn, Cahiliye bedevilerinin iki yaşam şeklinin olduğunu ifade ederek bir grubun hayvancılıkla geçindiklerini, hayvanlarının ot ve su ihtiyacına göre yaz-kış göçleri yaparak kendi hallerinde yaşadıklarını diğer grubun geçim şeklinin ise saldırı ve yağma olduğunu, zayıf buldukları kabilelere saldırdıklarını, kadınlarını cariye, çocuklarını esir aldıklarını, mallarını gasp ettiklerini belirtmektedir.⁹ Ayrıca merkezî bir otoritenin olmadığı ve insanların kabileler halinde yaşadığı bu coğrafyada, kabileler arasındaki rekabet ve husumetten dolayı bir kimsenin devesinin komşu kabilenin otağına girmesi gibi küçük sebepler bile kan davalarının, kabileler arası bitmeyen savaşların fitilinin ateşlenmesine yol açmıştır. Bu gergin ortam, her kabilenin bir diğerini tehdit

⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5/298; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 13/265; Ahmed b. Muhammed el-Kastallâni, *İrşâdu's-sâri li şerhi Sahîli'l-Buhârî* (Mısır: el-Matbaatu'l-Kübra'l-Emîriyye, 1323), 4/416; el-Azimâbâdi, *Avnu'l-ma'bûd şerhu süneni Ebî Dâvûd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 9/372.

⁸ Cevâd Ali, İbn Haldun'dan Arapların tabiatı ile ilgili yukarıdaki görüşleri naklettikten sonra bazı müsteşriklerin yaklaşımlarını da nakletmektedir. Buna göre Arapların özgürlüğüne düşkün olduklarını, liderlik uğruna dostun dosta düşman olabildiğini diğer yandan kabile örfüne, atalar kültürüne son derece bağlı olduklarını, savaşta ve barışta cömertçe yedirep içirdiklerini ifade etmektedir. Bk. Cevâd Ali, *Mufassal*, 1/265, 16/105.

⁹ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 22.

olarak kabul etmesine neden olmuş ve en iyi savunma saldırıdır anlayışını yerleştirerek sulh ortamının oluşmasını zorlaştırmıştır.¹⁰

Konuya farklı bir bakış açısıyla yaklaşırsa bu rekabet ve çatışma ortamının, bir taraftan kabileler arası savaşa sebep olurken diğer taraftan küçük kabileleri ayakta kalabilmek için kendi aralarında ittifak kurmaya yani sulhe mecbur bıraktığı da ifade edilebilir.¹¹ Cahiliye Araplarının düşmanı ile barış yapmayı tercih etmesini zorunlu kılan başka sebepler de vardı. Bunlar, savaşların yıkıcı ve hayatın normal akışını bozucu yönünün olması, soylarının tükenme tehlikesi, ticaretlerinin zarar görmesi gibi faktörlerdir. Ayrıca savaşların bu olumsuz etkilerinin Evs ve Hazrec kabilelerinin Müslüman olmaları örneğinde olduğu gibi barışa hasret Cahiliye Araplarının barış ortamı vadeden İslâm'ı kabul etmelerine zemin hazırladığı da söylenebilir.¹²

Kaynaklarda Cahiliye Arap toplumunda ferdi veya toplumsal barışı sağlayan hilf, îlâf, emân, himâye, civâr, habl olarak adlandırılan uygulamalar zikredilmektedir. Bu uygulamalar incelendiğinde isimlerinin farklı olmasına rağmen bir kısmının amaçlarının, tatbikatının hemen hemen aynı olduğu, adlarının birbirinin yerine kullanıldığı tespit edilmiştir.¹³ Bu sebeple hilf/îlâf ve emân/himâye/civâr/habl şeklinde gruplandırılarak iki başlık altında incelenecektir.

1.1. Hilf /îlâf

Cahiliye döneminde bireyler veya topluluklar arasında dayanışma ve karşılıklı sadâkat esasına dayalı olarak yapılan antlaşmalara hilf/îlâf denilmektedir. Bu uygulamalar arasında bazı farklılıklar olsa da temel amaç "dayanışma ve sulh" olduğu için aynı başlık altında ele alınacaktır.

Cahiliye toplum yapısında çok önemli bir yeri olan "hilm" in aslının yemin olduğu, sonraları her yemine hilf dendiği ifade edilmektedir. Lügatte birbirine yardım etme, birbirini destekleme, ittifak kurma, kavimler arasındaki antlaşma anlamına geldiği beyan edilmektedir.¹⁴ Sözlükte alıştırma, ısındırma, ahid, antlaşma, ülfet, istek üzerine verilen berat gibi anlamlara gelen "îlâf" kelimesi ise Kureyşlilerin bazı kabile ve ülkelerle yaptıkları ticarî antlaşmalar için kullanılmaktadır.¹⁵ Kaynaklarda da birbirinin yerine kullanılan bu iki kelimeyi ayrı ayrı yazarak sözü uzatmamak için makalede ikisinin yerine de hilf kelimesi kullanılacaktır.

¹⁰ Cafer Acar, "Ana Hatlarıyla Câhiliye Toplumunda Savaş Sebepleri", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 1 (2014), 100-103.

¹¹ Cevâd Ali, *Mufassal*, 7/331.

¹² Adem Varıcı, *Câhiliye Devrinde Bedevîler ve Sosyo-Kültürel Hayatları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 160.

¹³ Kaynaklarda bu isimler birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Şöyle ki Cevâd Ali, Benu Abdimenaf'ın ashab-ı îlâf olduğunu belirtirken, Hâşim'in Rum ile, Abdüşems'in Habeşistan ile, Muttalib'in Yemen ile ahidleşmesini "îlâf" kelimesi ile ifade ederken Bk. Cevâd Ali, *Mufassal*, 13/301; Zebîdî "habl" ibaresi ile beyan etmektedir. Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, 23/32.

¹⁴ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, 23/158; İbn Manzur, *Lisânu'l-arab*, 9/53; Cevâd Ali, *Mufassal*, 7/370.

¹⁵ Cevâd Ali, *Mufassal*, 7/68; Muhammed Hamidullah, "îlâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/63-64. Cevâd Ali, îlâf'ın, Haşim'in koyduğu bir tür vergi olduğunu da nakletmektedir. Şöyle ki Tay, Has'am, Kuza' ve Haris b. Ka'b gibi bazı Arap kabileleri haram ayları ve Mekke'nin kutsallığını kabul etmez. Bunun üzerine Haşim, Mekke ahalisinin ve kervanlarının güvenliğini sağlamak amacıyla bu kabilelere vergi verir. Bu vergiyi de Mekke' deki Kabile reislerinden tahsil eder. Bk. Cevâd Ali, *Mufassal*, 7/68.

Bu antlaşmaların üç amaçla yapıldığı söylenebilir: Siyasî ve askerî olarak güçlenmek, ticarî faaliyetleri geliştirmek ve zulme engel olmak. Bu ittifakların uygulanma şekli de çeşitlidir. Bazı örneklerde kabileler arası hilf yapıldığı tespit edilirken bazısında ise bir fert bir kabile ile hilf yapabilmektedir. Hilflerin bir kısmı günümüzdeki uluslararası ittifak antlaşmaları gibidir. Bazen zayıf bir kabile, güvenliğini sağlamak amacı ile daha güçlü bir kabile ile hilf yapardı. Böylece diğer kabile de gücüne güç katmış olurdu. Bazen de çok sayıda kabile kendi aralarında hilf yaparak güçlerini birleştirip düşmanlarının cesaretini kırdıkları gibi kendi aralarında da sulhu sağlamış olurlardı.¹⁶ Kusay b. Kilâb'ın Mekke'nin kuzey ve güney bölgelerinde yaşayan ve Ehâbîş olarak ifade edilen Hâris b. Abdümenât b. Kinâne, Adel, Dîş, Düil, Hevn b. Huzeyme'den Kâre, Huzâa'dan Benî Mustalîk ve Hayâ kabileleri ile yaptığı ve nesiller boyu sadakat gösterilen antlaşma olan "Hilfû'l Ehâbîş" buna örnek verilebilir.¹⁷ Bir diğer örnek de Medineli müşrik Evs ve Hazrec kabilelerinin Medine'de yaşayan Yahudi kabileleri olan Beni Kaynuka, Beni Nadîr ve Beni Kureyza ile yaptıkları hilflerdir.¹⁸ Kimi zaman da kabile içindeki siyasî problemler nedeniyle kabile fertleri gruplara ayrılarak hilfler yaparlardı ki Abdümenâfoğulları ve Abdüddâroğulları'nın birbirlerine karşı bazı Kureyş kabileleriyle yaptıkları ittifak olan Hilfû'l-Mutayyebîn ve Hilfû'l-Ahlâf bu türden bir ittifaktır. Olay şu şekilde cereyan etmiştir. Kusay b. Kilâb, hicâbe, livâ, nedve, sikâye ve rifâde görevlerini oğlu Abdüddâr'a bırakmıştı. Ondan da oğullarına ve torunlarına tevarüs etmişti. Abdümenâfoğulları olan Hâşim, Abdüşşems, Muttalib ve Nevfel kendilerinin bu göreve daha layık oldukları gerekçesiyle bu görevleri ele geçirmek isteyince Kureyş ikiye bölündü. Abdümenâfoğulları içinde güzel koku bulunan bir kabı Kâbe'nin yanına koydular. Onları destekleyen Esed, Zühre, Teym ve Hârisoğulları bu kaba ellerini sokup yemin ettiler sonra da ellerini Kâbe duvarlarına sürerek yeminlerini pekiştirdiler. Yapılan seremoniden dolayı bu antlaşmaya Hilfû'l-Mutayyebîn (Güzel Kokulular Dayanışması) denmiştir. Karşı grup Abdüddâroğulları ve müttefikleri olan Mahzum, Sehm, Cumah, Adıyyoğulları ise Kâbe'nin önünde içi kan dolu bir kaba ellerini batırarak yemin ettikleri için antlaşmalarına Hilfû leakatî'd-dem (Kan Yalayıcıları Dayanışması) veya Hilfû'l-Ahlâf (Yeminliler Dayanışması) denmiştir.¹⁹

Ayrıca Araplar komşu büyük devletlerle ticarî hilfler yaparak karşılıklı alışveriş imkânı oluşturdukları gibi ticaret yollarının güvenliğini ve devletlerarası sulhü de sağlamaktaydılar. İlk kez Hâşim b. Abdümenâf ve kardeşleri Bizans, Gassânî meliki, Sâsânîler, Himyerîler ve Habeşîler ile bu anlamda antlaşmalar yapmıştır.²⁰

¹⁶ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 7/370-372; Nadir Özkuyumcu, "Hilf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/29-30; Yunus Akyürek, "Câhiliye Dönemi Kureyş Toplumunda Hilf Olgusu", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/38 (2018), 35-46; Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Meğamiz (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1974), 4/28-29.

¹⁷ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 7/31.

¹⁸ Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, 98.

¹⁹ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 7/58-59, 62, 63; Hüseyin Algül, "Hilfû'l-Mutayyebîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/32-33; İbrahim Sarıçam, *Emevî-Abbâsî İlişkileri İslâm Öncesinden Abbasîlere Kadar* (Ankara: TDV Yayınları, 2015), 62, 63. Bu hilf çeşitlerinin haricinde tarafların (Teym, Adiy, Ukl, Müzeyne Dabbe kabilelerinin) ellerini bir kaptaki şıraya batırarak yaptıkları için Hilfû'r-ribâb denen bir hilfdan da bahsedilmektedir. Cevâd Ali, *Mufasssal*, 7/378.

²⁰ Özkuyumcu, "Hilf", 18/29-30. Yunus Akyürek, "Câhiliye Dönemi Kureyş Toplumunda Hilf Olgusu", 35-46; Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 4/28-29.

Cahiliye Arap toplumunda bireysel hilfler de yapılmıştır. Bir Arap kendi kabilesi dışında bir kabile ile hilf yaparak onlara katılabilirdi. Böylece o kabilenin bireylerinin haiz olduğu haklara sahip olurdu. Aralarında meşhur sahâbîlerin de olduğu birçok kişi Kureyş ile bu türden hilf yapmıştır. Mesela Hâtıb b. Ebû Beltea, Kureyş kabilesi içinde Benî Esed'in anlaşmalısı olarak yaşıyordu. Bu kişilere "mevâlî" denirdi.²¹

Bir diğer hilf çeşidi ise toplumdaki haksızlıklara son vermek amacı ile bir araya gelen vicdanlı insanların yaptığı antlaşmadır. Bu antlaşmaya katılan fertler veya kabileler, ırk farkı gözetmeksizin mazlumun hakkını zalimden alana kadar mücadele edeceklerine yemin ederlerdi. Hz. Peygamber'in de nübüvvetinden önce kabilesi Benî Hâşîm ile katıldığı Hilfü'l-Fudûl bu türden bir antlaşmadır. Kureyşlilerin Mekke'ye gelen yabancı tüccarların mallarını alıp paralarını vermemesi ve benzeri zulümleri önlemek isteyen Mekkeliler, Abdullah b. Cüd'an'ın evinde toplanarak Mekke'de kimseye haksızlık yapılmasına izin vermeyeceklerine, bu antlaşmaya deniz, süngeri ıslattığı sürece sadık kalacaklarına dair yemin etmişlerdir.²² Toplumda meydana gelen kötülükleri, haksızlıkları önleyecek bir kurumun olmadığı Cahiliye döneminde, bu tür antlaşmalara katılan erdemli insanların çabası sayesinde zarar görenlerin zararı tazmin edilerek haksızlıklar giderilerek meydana gelmesi muhtemel birçok intikam çatışmasının ve husumetin engellenmiş olduğu böylelikle asayişin sağlandığı söylenebilir.

Cahiliye dönemi hilfleri her ne kadar farklı amaçlarla yapılmış olsalar da hepsinin ortak noktası, gerek kabile içi gerekse kabileler ve devletlerarası dayanışmayı tesis edip savaşları bertaraf ederek sulhü sağlamış olmasıdır. Hatta bazen bu hilfler, sulhün ve dayanışmanın ötesine geçip kabilelerin arasında daha güçlü bağlar da kurmuştur. Bu noktada Cevâd Ali, nesep kavramının kabileleri ortak faydada ve maslahatta birleştiren bir unsur olması açısından "hilf"ten kinaye olduğunu beyan etmektedir. Şöyle ki, hilf vesilesi ile zayıf kabilelerin kuvvetli kabilelerin himâyesine girdiğini ve tek bir toplum haline geldiklerini nakletmektedir. Birliği sağlayan bu bağın zamanla nesep bağına dönüştüğünü öyle ki antlaşma taraflarının tek bir atadan gelen aile gibi olduklarını ifade etmektedir.²³

1.2. Emân, Himâye, Civâr, Habl

Arapça "emn" kökünden türemiş bir isim olan "emân" güven, güvence, güvenlik mânasına gelmektedir.²⁴ Can, mal ve namusun koruma altına alınması demek olan emân vermek/himâye altına almak da barış anlamına gelen uygulamalardandır. Emân sisteminin kaynaklarda himâye, civâr veya habl şeklinde de isimlendirildiği görülmektedir.²⁵

²¹ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 7/388; Özkuyumcu, "Hilf", 18/29-30.

²² Ebû Muhammed İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye* (Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbi, 1955), 1/133-134; Cevâd Ali, *Mufasssal*, 7/378.

²³ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 2/165-166.

²⁴ Nebi Bozkurt, "Eman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/75-77.

²⁵ Ahmet Önkâl, "Civar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/34-35.

Cahiliye döneminde Araplar kabile toprakları dışına çıktıklarında her türlü saldırıya açık hale gelirlerdi. Başka bir kabileye ait topraklardan ancak o kabilenin reisinden veya bir ferdinden emân almak suretiyle geçebilirlerdi. Buna “habl” da denirdi.²⁶ Bazen de savaşlarda karşı taraftan teslim olanlara emân verilerek dökülen kan azaltılır, barışa giden yol açılırdı. Ficâr Savaşlarının dördüncüsünde Mes’ûd b. Muattib, karısı Sübey’a bnt. Abdüşems b. Abdümenâf için bir çadır kurmuş ve Kureys’ten bu çadıra sığınanlara emân vermiştir.²⁷

Kimi zaman kabile kurallarına uymadığı için kabilesi tarafından dışlanan birey, çöl şartlarında yalnız yaşaması mümkün olmadığından başka bir kabileden veya yine kendi kabilesindeki güçlü birinden emân alarak o kabileye dahil olurdu ki buna “civar” (komşuluk) da denirdi. Sığınma talebi kabul edilmeyenler ise bir araya gelip çete oluşturarak kervan yağmalamak suretiyle geçimlerini sürdürürlerdi.²⁸

Emân isteyen kişiyle emân verenin şeref ve asalet açısından birbirlerine denk olmasına dikkat edilirdi. Araplar emân vermeyi güç, şeref ve nüfuz göstergesi olarak kabul edip himâye ettikleriyle övünürlerdi.²⁹ Emân akdi bazen yazılı olarak verilse de emâna delalet eden bir eşya, söz veya hareket de yeterli olmaktadır. Müemmin, emân verdiği kişinin can, mal ve namusunun korunmasından sorumlu olduğu için gerektiğinde kendini ve yakınlarını feda ederek onu müdafaa ederdi. Emân verdiği kişiyi koruyamamak büyük bir utanç kabul edilir, müemminin ve kabilesinin şerefi lekelenmiş olurdu.³⁰ Bu noktada, emân uygulamasının savaş sebebi olduğu da görülmektedir. Nitekim Abdülmuttalib b. Hâşim’in emân verdiği Uzeyne isimli bir Yahudi’nin Harb b. Ümeyye tarafından öldürtülmesi, Emevî-Hâşimî mücadelesini başlatan olaylardandır.³¹

Gerek himâye altına alınan kimsenin gerekse himâye eden şahsın karşılıklı belirledikleri şartlara uyma zorunluluğu vardı. Ayrıca yapılan bu antlaşmanın yürürlüğe girdiğinde de kaldırıldığında da hac, panayır gibi insanların toplu halde bulunduğu bir zaman ve zeminde ilan edilmesi gerekliydi. Hz. Ebû Bekir, müşriklerin zulmünden dolayı hicret etmek maksadıyla Mekke ile Yemen arasındaki Berkülgımâd mevkiine kadar gitmişken burada karşılaştığı Kâre kabilesi ileri gelenlerinden İbnü’l-Dügunne, onun gibi kabilesine fayda sağlayan bir adamın kabilesinden ayrılmaması gerektiğini söyleyerek Hz. Ebû Bekir’i himâyesi altına alır ve bu kararını Kâbe’de herkese ilan eder. Kureys ileri gelenleri Hz. Ebû Bekir’in sadece evinde ibadet etmesi ve Kur’an’ı sessiz okuması şartıyla bu emânı kabul ederler. Bir müddet sonra Hz. Ebû Bekir, İbnü’l-Dügunne’ye

²⁶ Ezherî, *Tehzibü’l-lüğa* (Beirut: Dâru’t-Türasî’l-Arabî, 2001) 5/51; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 11/135; Cevâd Ali, *Mufasssal*, 7/387.

²⁷ Ebu’l Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî* (Beirut: Daru İhya-i’t-Türasî’l-Arabî, 1415), 12/326.

²⁸ Adem Apak, *Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017), 166, 167; Halit Çil, “Risâlet Öncesi ve Sonrası Hz. Muhammed’in Hayatında Himaye Kavramının Sorun Çözücü İzdüşümleri”, *Hadis Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2019), 288.

²⁹ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 126.

³⁰ Bozkurt, “Eman”, 11/75-77.

³¹ Ahmet Özel, “Müste’men”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/142-143; Sarıçam, *Emevî- Hâşimî İlişkileri*, 95.

Kur'an'ı sessiz okumayacağını ve sadece Allah'ın himâyesine sığındığını söyleyince İbnü'd-Dügunne himâyesini kaldırdığını da Kâbe'de ilan eder.³²

Civâr talebinin şahıstan ya da kabileden gelmesi, civarın hem şahısla hem de kabile ile yapılması mümkündür. Küçük ve zayıf olan kabilelerin bazı büyük ve güçlü kabilelerin kendilerine saldırmalarından korktukları için civâra başvurdukları ve zamanla komşuluk bağları kuvvetlenerek civâr talebinde bulunanın (müstecir) nesebinin civâr talebinde bulunulunun (mücîr) nesebi haline geldiği belirtilmektedir. Bu şekilde nice küçük kabilelerin büyük kabilelerin nesebine dahil olduğu ifade edilmektedir.³³

Cahiliye Araplarının emân vermesinin temelinde her ne kadar üstünlüğünü ispat etme, şerefini arttırma, ticarî ve askerî olarak güçlenme amacı olsa da bu suretle kabileler ve bireyler arasında emniyet de tesis edilmekte, yol güvenliği sağlanmakta, anarşi ve savaşlar engellenmektedir.³⁴

2. CAHİLİYE DÖNEMİ ARAP TOPLUMUNDA SULHÜ KOLAYLAŞTIRAN UYGULAMALAR

Cahiliye Arap toplumunda gerek kabileler arası gerekse kabile içi anlaşmazlıklarda sulhü kolaylaştırıcı ve çatışmalara engel olan Haram aylara hürmet örfü, ara buluculuk sistemi, diyet ve kasâme tatbikatları şeklinde uygulamalar mevcuttur. Şimdi bunların ne olduklarını kısaca ele alınacaktır.

2.1. Haram Aylar

Cahiliye Arapları, kamerî esasa göre tespit ettikleri yılın dört ayını "eşhürün erbaatün hurum" olarak adlandırmışlardır. Bu aylar, birinci ay olan muharrem, yedinci ay olan receb, on birinci ay olan zilkâde ve on ikinci ay olan zilhiccedir.³⁵ Bu uygulamaya göre haram aylar girdiği zaman bunların kutsallığına karşı gösterilmesi gereken saygının bir işareti olarak savaştan ve her türlü saldırıdan uzak durmak gerekirdi. Bu hürmetin, göklerin ve yerin yaratılmasından beri Allah tarafından konulduğu veya Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'in şeriatinden geldiği kabul edilmektedir.³⁶ Araplar bu aylarda düşmanlarıyla karşılaşsa dahi onlara saldırmazlar, kötü bir söz bile söylemezlerdi. Kan dökmek için çarşılarda gezerken silah taşımaz, ava çıkmazlardı. Arap kabilelerinin çoğu bu ayların hürmetini kabul etse de Has'am, Tay, Kudâa, Yeşkür, Zülbâne, Saâlik, Hâris b. Kâ'b gibi bazı kabileler ve Hristiyan Araplar haram ayların kutsallığını kabul etmezlerdi.³⁷ Bazı Arap kabileleri de bu ayları fırsat bilip düşmanlarına saldırarak kutsallığı ihlal ederlerdi. Her

³² Muhammed b. İshak el- Kureşî, *es-Sîre* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1978), 4/235; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/373. Aynı şekilde Osman b. Maz'ûn'un da Velid b. Muğîre'nin emanından faydalandığı nakledilmektedir. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/370.

³³ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 7/360; Önkâl, "Civâr", 8/34-35.

³⁴ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 7/387.

³⁵ Gatafân, Kays, Âmir b. Lüey, Avf b. Lüey, Mürre b. Lüey kabileleri sekiz ayı haram ay kabul ederlerdi. Adnan Demircan, *Câhiliye Arapları* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019), 152.

³⁶ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 11/346; 16/105.

³⁷ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 11/223, 16/109. Bu kabilelerin haram ayı helal sayanlar anlamında "muhallemîn" şeklinde adlandırıldıkları ifade edilmektedir. Bunların karşısında kan akıtmayı önlemek, zulme engel olmak, mazlumları savunmak için silahlarını kuşanan kimselerin de olduğu bunlara da "zâdetü'l-muharremîn" dendiği ifade edilmektedir. Bk. Cevâd Ali, *Mufasssal*, 14/57.

türlü çatışmanın haram olduğu bu aylarda meydana gelen savaşlara ise ayların hürmeti çiğnendiği için “Ficâr (Kötülük) Savaşları” denilmiştir. Hz. Peygamber’in gençlik döneminde Kureys kabilesinin de Ficâr Savaşlarına katıldığı bilinmektedir.³⁸

Zaman zaman savaşlar ve çatışmalar meydana gelse de haram aylarda diğer aylara nispeten daha huzurlu bir atmosfer yaşanırdı. Bu atmosferin düşman topluluklara ve fertlere birbirleriyle diyaloga geçip anlaşmazlıklarını çözme fırsatı verdiğini düşünmekteyiz. Haram ayların sınırlı bir zaman diliminde de olsa Cahiliye dönemi Araplarının en kapsamlı sulh yolu olduğunu söyleyebiliriz. Bu aylarda her kabileden insanlar ticaret ve hac yolculuklarını güven içinde yaparlardı. Hem toplumsal hem de dinî ve iktisadî fayda temin edilirdi.

2.2. Ara Buluculuk

Cahiliye dönemi Arap toplumunda merkezî bir otorite, resmî bir hukuk olmadığı için vuku bulan anlaşmazlıklar örf ve âdetler çerçevesinde aile büyükleri, kabile reisleri, kâhinler ve tarafsız hakemler tarafından çözüldü.

Aynı kabileden insanlar arasındaki anlaşmazlıklar önce aile büyükleri veya kabile reisine götürülür, hallolmazsa kâhinler devreye sokulurdu. Bu tür davalar mâbetlerde, istişâre evlerinde, Dârunedve’de görülürdü.³⁹

Kabileler arası anlaşmazlıkların çözümünde ise tarafsız hakemler önemli bir rol oynardı. Hakemler, şan ve şeref sahibi, doğru, emin, adâletiyle tanınmış, tecrübe birikimi ve saygınlığı bulunan kimseler olup; kabile reislerinden, din adamlarından ya da kâhinler ve arrâflardan seçilirdi. Hakemler şahsî tecrübelerine, örf ve âdetlere dayanarak mantikî tutarlılığa dikkat ederek hüküm verirlerdi.⁴⁰ Hakemler her ne kadar toplumda belli bir konuma sahip kişiler olsalar da yaptırım güçleri yoktu. Verilen kararın uygulanmasını daha çok örf ve kamuoyu baskısı sağlıyordu. Bir davada kimin hakemlik yapacağı tarafların tercihine bağlı idi.⁴¹

Aralarında anlaşmazlık olan kabileler, yılın belli zamanlarında kurulan panayırarda hakemlere müracaat ederek problemlerini çözme yoluna giderdi. Bu anlamda özellikle Ukâz Panayırı ön plana çıkmıştır.⁴² Bu panayırda, hüküm verme ve anlaşmazlıkları çözme yetkisi ise Âmir b. Zarib’den beri Temîm kabilesine aitti. Âmir b. Zarib, Cahiliye dönemi Araplarının bir problem olduğunda kendisine müracaat ettiği ve ne karar verirse razı oldukları efsaneleşmiş bir hakemdi.⁴³ Bu dönemin diğer önemli hakemleri ise şunlardır: Temîm kabilesinden Rebîa b. Muhâşin, Eksem b. Sayfi, Damre b. Damre, Hâcib b. Zûrâre, Akra’ b. Hâbis; Sakif kabilesinden Gaylân b. Seleme; Esed b.

³⁸ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 7/83; 10/52; Hüseyin Algül, “Haram Aylar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/105-106; Sabri Erturhan, “Haram Ayların Fikhi Okunuşu”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 13 (2009), 195-230; İrfan Köse, *Haram Ayların Kutsallığı ve Savaş Yasağı Hükümünün Neshi Problemi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 32-39.

³⁹ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 9/227, 238, 241.

⁴⁰ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 10/308; Muhammed Hanefi Palabıyık, “İslam Öncesi Arap Düşüncesinde Din ve Din Adamı Algısı”, *Câhiliye Araştırmaları Uluhiyet Anlayışı*, ed: Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 133.

⁴¹ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 10/307.

⁴² Cevâd Ali, *Mufasssal*, 10/325.

⁴³ İbn Hişam, *es-Sîre*, 1/122.

Huzeyme'den Süveyd b. Rebâa; Kinâne kabilesinden Safvân b. Ümeyye; Hâşimoğulları'ndan Abdülmuttalib b. Hâşim, Ebû Tâlib b. Abdülmuttalib, Zübeyr b. Abdülmuttalib; Ümeyyeogulları'ndan Harb b. Ümeyye, Ebû Süfyân b. Harb. Ayrıca Sehm kabilesinden Suhr bnt. Lukmân, Hind bnt. Hasen, Cum'a bnt. Hâbis, Husayle bnt. Âmir b. Zarib gibi meşhur kadın hakemler de zikredilmektedir.⁴⁴ Zuheyr b. Ebî Sulmâ'nın şiiirlerinde övdüğü Herîm b. Sinân ile Hâris b. Avf, Abs ile Zübyân ve müttefiki Fezâre kabileleri arasında yaşanan mücadeleye son vermek için büyük bir fedakârlık göstererek her iki taraftan ölenlerin diyetlerini karşılayarak neredeyse kangren haline gelmiş bir sorunu çözmeyi başarmışlardır.⁴⁵

Cahiliye Arapları meydana gelen anlaşmazlıklarda her iki tarafın da kabul ettiği tarafsız hakemlere müracaat ederlerdi. Eğer iki taraf da hakemin kararını kabul ederlerse, ihtilâf bir çatışmaya dönüşmeden ortadan kaldırılmış olurdu.

2.3. Kasâme

Cahiliye Araplarının fâili meçhul cinayetlerde sorumlunun kim olduğunu tespit etmek için başvurdukları yöntem "kasâme/yemin" denmektedir. Araplar yalan yere yemin edenin Allah tarafından cezalandırılacağına inandıkları için bir suçun ispatında yemine başvurmakta ve yeminden kaçınılmasını sübut yönünden önemli bulmaktaydılar. İşlenen bir cinayetin fâili ortaya çıkmadığında öncelikle cesedin bulunduğu yere en yakın topluluktan şüphelenilirdi. Orada yaşayan halkın cinayeti işlemediklerine ve kâtili görmediklerine yemin etmeleri gerekirdi. Maktulün yakınları bir şahsın veya topluluğun kâtil olduğuna yemin ederse suç sabit olup diyet ödemeleri gerekirdi.⁴⁶

Sâmi geleneğinden gelen ve Cahiliye döneminde yaygın olan bu yöntemi Kureyş kabilesinde ilk uygulayanın Abdülmuttalib olduğu bildirilmektedir.⁴⁷ Şöyle ki Hâşimoğullarından Âmir b. Alkame bir yolculuk esnasında Haddâş b. Abdullah tarafından dövülür ve ölür. Kervan Mekke'ye döndüğünde Haddâş, Âmir b. Alkame'nin normal bir şekilde öldüğünü söyler. Ancak Âmir b. Alkame ölmeden önce Mekke'ye durumunu bildiren bir haber göndermiştir. Bunun üzerine Abdülmuttalip Haddâş b. Abdullah ve yakınlarından elli kişinin onun suçsuz olduğuna dair yemin etmesini ister bir kişi dışında diğerleri yemin edince diyet ödemeleri takdir edilir.⁴⁸

⁴⁴ Cevâd Ali, *Mufassal*, 10/309-310; Mustafa Necati Barış, "Câhiliye Döneminde Yargı Sistemi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2012), 161.

⁴⁵ Feyzettin Ekşi, "Câhiliye Döneminde Barışsever Bir Arap Şairi: Zuheyr b. Ebî Sulmâ", *II. Dînî Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu*, ed: Muhiddin Okumuşlar (Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınları, 2016), 455.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi garibi'l-hadis ve'l-eser*, 4/62; Zebidî, *Tâcu'l-Arûs*, 33/270; Cevâd Ali, *Mufassal*, 10/273; Ali Bardakoğlu, "Kasâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2021), 24/528-530.

⁴⁷ Cevâd Ali Kureyşte Kasame uygulamasını ilk uygulayan kişinin Velid b. Muğîre olduğunu iddia etmektedir. Cevâd Ali, *Mufassal*, 7/108.

⁴⁸ Cevâd Ali, *Mufassal*, 10/2075; Hacı Mehmet Altuntaş, *Câhiliye'de ve Hz. Peygamber Zamanında Kan Davası* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2021), 230.

Kasâme uygulaması, Cahiliye toplumunun fâili meçhul cinayetleri kan davasına dönüşmeden suçluyu tespit etmek ve cezalandırmak suretiyle çözme çabasının olduğunun göstergesidir. Bu yönü ile de sulh ortamının korunmasına katkı sağlamıştır.

2.4. Diyet

Cahiliye döneminde savaşların bitmesini, kabileler arası ve kabile içi çatışmaların engellenmesini sağlayan bir diğer uygulamanın diyet olduğunu söyleyebiliriz. Diyet, bir şahsın haksız olarak öldürülmesi, sakat bırakılması veya yaralanması halinde ceza ve kan bedeli olarak ödenen mal veya parayı ifade etmektedir.⁴⁹

Cahiliye Araplarında bir fert, kabilesinden veya başka kabileden bir ferdi yaraladığında veya öldürdüğünde bu eylemi sadece onu değil kabilenin bütün bireylerini etkilerdi. Zira bu eylem, kısas veya kabilenin tamamının katkıda bulunduğu diyet yolu ile cezalandırılmadığı takdirde aileler, kabileler arası kan davasına, savaşa dönüşürdü.⁵⁰ Bu yüzden bir cinayet işlendiğinde kâtilin kabilesi genellikle diyet vermeye razı olurdu. Bununla birlikte maktul kabilesi içinde önemli bir konuma sahipse kabilesi çoğunlukla diyeti kabul etmeyip savaşarak intikam almayı tercih ederdi. Beni Bekr'den Cessas, misafirinın devesini öldüren Tağlib kabilesinin lideri Kuleyb'i öldürünce Beni Bekr, Cessas ve kardeşi dışında bir şahsı, ilaveten bin deveyi diyet olarak vermeyi teklif etse de maktulün kardeşi kabul etmez, bunun üzerine kırk yıl süren Besus Savaşı patlak verir.⁵¹

Bazen de savaş halindeki kabileler büyük kayıplar verip tükenme noktasına geldiklerinde veya uzun zaman savaşmış bir neticeye ulaşamadıklarında tarafsız bir hakemin diyet takdir etmesi sureti ile anlaşarak savaşa son verirlerdi.⁵² Dördüncü Ficâr Muharebesi bu şekilde neticelenmiştir. Benî Kinâne'den Berrâd b. Kays'ın Hevâzin eşrafından Urve b. Utbe'yi öldürmesi haram aylarda olunmasına rağmen müttelik Kureyş-Kinâne ve Kays Aylân kabileleri arasında savaşa sebebiyet vermiştir. Daha sonra Utbe b. Rebîa'nın Ara buluculuğu ile taraflar arasında anlaşma sağlanmıştır. Bu çarpışmalarda Kays Aylân'ın kaybı daha fazla olduğu için ölenlerin diyetinin Kureyş ve Kinâne tarafından ödenmesi, Berrâd ve Urve isimlerinin bir daha anılmaması şartıyla antlaşma imzalanmıştır.⁵³

⁴⁹ Ali Bardakoğlu, "Diyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/473-479.

⁵⁰ Kaynaklarda zikredilen diyet ile bağlantılı birçok isimlendirme, bizce Câhiliye toplumunda bu uygulamaya verilen önemi göstermektedir. Birkaç örnek verecek olursak âkile, katilin baba tarafından akrabası olan ve gücü nispetinde diyet ödenmesine yardım eden kimselere denmekte idi. Diyetin çoğunlukla deve olarak ödenmesinden dolayı katilin yakınlarının deveyi bağlayıp maktulün yakınlarına teslim etmelerine atfen bu şekilde adlandırıldığı ifade edilmektedir. Ezherî, *Tehzibu'l-lüğa*, 1/158; Mecdüddîn İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadis ve'l-eser* 3/278; Zebîdî, *Tâcu'l-Arus*, 30/30; Cevâd Ali, *Mufasssal*, 10/267. Hamâle: Suçluların diğer tarafla anlaşmasını sağlamak için çaba sarf eden kimseye denmektedir. Bunun diyet veya borçlunun kefilisi şeklinde de ifade edildiği görülmektedir. İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, 1/442; İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, 11/180; Zebîdî, *Tâcu'l-arus*, 28/349; Cevâd Ali, *Mufasssal*, 10/272) Sua't: Kanun akmaması, düşmanlığın giderilmesi ve taraflar arasında sulhun sağlanması için çaba sarfeden kimseye bu adın verildiği beyan edilmektedir. Ezherî, *Tehzibu'l-lüğa*, 3/59; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 14/385; Zebîdî, *Tacu'l-Arus*, 38/284; Cevâd Ali, *Mufasssal*, 110/273.

⁵¹ İzzeddîn İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 1/574-477; Ebu'l-Abbâs Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb fi ma'rifeti ensâbi (kabâ'ili)'l-'Arab* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-Lübnanin, 1980), 1/457; Cevâd Ali, *Mufasssal*, 15/398-400.

⁵² Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, 100.

⁵³ Hüseyin Algül, "Ficâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/52.

Arap toplumunun yapısından dolayı bazen diyeti kabul etmek maktûlün yakınlarınca zillet, korkaklık olarak kabul edilir ve intikam ateşinin sönmesini sağlamazdı. Maktûlün yakınları diyet develerinin sütünü içmeyi, öldürülen kardeşlerinin kanını içmek olarak addederlerdi. Bu algıdan dolayı diyet alımının kabulünü kolaylaştırmak için ta'kiye denen bir uygulama yaparlardı. Bu usule göre havaya atılan ok, kanlı olarak geri dönerse kısas, atıldığı şekliyle düşerse diyet seçilmiş olurdu. Sorun, aynı kabile içinde ortaya çıkmış ise, diyetin kabulü daha kolay olmaktadır. Ancak yine de yapılan antlaşmaların bozulduğu vâkîdir. Dâhis Savaşı öncesinde, Abs kabilesi tarafından öldürülen Mâlik b. Huzeyfe'nin diyeti üstlenilmiş olmasına rağmen Fezâre kabilesi kâtili öldürmüş ve savaş kaçınılmaz olmuştur.⁵⁴ Cahiliye dönemi Arap edebiyatının halkı, kanı kanla temizlemeye ve kabilenin gururunu kurtarmaya teşvik etmesi de bu anlayışın yaygın olmasında etkili olmuştur. Öte yandan intikam ve kan davasını bırakıp anlaşmayı, hatta karşı tarafı affetmeyi öğütleyen şairler az da olsa vardı. Zuheyr b. Ebî Sulmâ bu şairlerden biridir. Abs ile Zübyân ve müttefiki Fezâre arasında yaklaşık kırk yıl devam eden Dâhis ve Gabra Savaşları, Gatafan kabilesinden Herîm b. Sinân ile yeğeni Hâris b. Avf'ın çabalarıyla ve her iki tarafın ölenlerinin diyeti olan üç bin deveyi vermeleri ile son bulmuştur. Zuheyr muallakasında neredeyse bütün meşhur Cahiliye dönemi şairlerinden farklı olarak bu iki şahsı övdüğü gibi savaşın toplumda meydana getirdiği felaketlere ve açtığı onulmaz yaralara da dikkat çekmiştir.⁵⁵

Diyet miktarının tespiti de önemli bir husustur. Cahiliye dönemi diyet miktarında bir standart yoktu. Maktûlün ve kâtilin kabilesine, cinsiyetine ve statüsüne göre değişmekteydi. Meselâ kadınların ve himâyeye altında yaşayan erkeklerin diyeti hür ve yerli bir erkeğin diyetinin yarısı kadardı. Kabile reisinin diyeti kabilenin diğer fertlerinden daha fazla idi. Güçlü kabileler iki kat diyet alır, fakat tek diyet öderdi.⁵⁶ Bazen de diyetin miktarı hususunda çıkan anlaşmazlık savaşa sebep olurdu. Evs ve Hazrec arasında uzun yıllar süren Buâs Savaşları da böyle bir ihtilafla başlamıştır. Evs kabilesinden Sumeyr'in Hazrec kabilesinden Mâlik b. Aclan'ın müttefiki Ka'b es-Sa'lebî'yi öldürmesi üzerine Mâlik kan davası güderek kâtili öldürmek ister. Ancak hakemler maktûlün Hazrecli olmamasını gerekçe göstererek Evs'in yarım diyet vermesine hükmeder. Bu kararı kabul etmeyen Mâlik b. Aclan, Evs ile savaşır. Nihayet hakemin bir defaya mahsus tam diyet verilmesine hükmetmesi ile bu savaş sona erer.⁵⁷ Mekke'de zararların tespitini, ödenecek tazminat miktarının belirlenmesini ve diyetlerin ödenmesini sağlamak üzere "Eşnak" görevi ihdas edilmiştir. Bir nevi bilirkişilik olan bu görev, babadan oğula geçerdi. Eşnak görevi, Mekke'de Teym kabilesine aitti. İslâm'ın geldiği sırada Teym kabilesini temsilen bu görevi yürüten şahıs ise Hz. Ebû Bekir idi.⁵⁸ Mekke'de diyet deve olarak verilirken İslâm öncesi Medine toplumunda ise diyetin hurmadan da ödendiği (60-100 vesk), Arap Yarımadası'nın diğer bazı bölgelerinde kâtilin, diyet ödemenin yanı

⁵⁴ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 10/271; Acar, "Ana Hatlarıyla Câhiliye Toplumunda Savaş Sebepleri", 99.

⁵⁵ Feyzettin Ekşi, "Câhiliye Döneminde Barışsever Bir Arap Şairi: Zuheyr b. Ebî Sulmâ, 454.

⁵⁶ Cevâd Ali, *Mufasssal*, 10/265-266; Ali Bardakoğlu, "Diyet" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/473-479.

⁵⁷ Ali Rıza Yenice, *Câhiliye Döneminde Kabileler Arası Kan Davaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 19.

⁵⁸ İbn Habîb, *İkdü'l-ferîd* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1404), 3/267; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb* (Kahire: Daru'l-Kütüb, 1423), 10/19; Cevâd Ali, *Mufasssal*, 9/248; Barış, "Câhiliye Döneminde Yargı Sistemi", 163.

sıra tanrılara belli bir bağışta bulunması ve kurban kesmesi âdetinin de bulunduğu rivayet edilir. Merkezî otoritenin ve köklü bir devlet geleneğinin bulunduğu Güney Arabistan'da ise diyetin tayini ve diyet miktarının takdirinde hükümdar ve kabile reisleri söz sahibi idi.⁵⁹

Diyet, her zaman intikam ateşini söndürmeye yetmeyip yeni anlaşmazlıklara sebep olabilse de çoğunlukla husumeti büyümeden bertaraf etmekte, savaşı ve kan davalarını önlemekte etkili bir yöntem olmuştur.

SONUÇ

Cahiliye Arapları, merkezî otoritenin bulunmadığı ve hayat şartlarının zor, geçim kaynaklarının kısıtlı olduğu bir ortamda sürekli rekâbet halinde yaşamışlardır. Dolayısıyla Cahiliye dönemi denilince akla gasp, savaş ve hukuksuzluk gelmektedir. Lâkin kaynaklara baktığımızda yaygın olan bu durumun resmin tamamı olmadığını görmekteyiz. Savaşın ve şiddetin olumsuz sonuçları ile hayatın olağan akışı bu insanları barış için bir yol bulmaya zorlamıştır.

Cahiliye dönemi Araplarının barışa dair faaliyetleri, kaynaklarımızda "hilf, îlâf, emân, himâye, civâr, habl" olarak birden fazla isim altında zikredilmekle beraber amaç ve yöntemleri benzemekte ve adları birbirinin yerine kullanılmaktadır.

Cahiliye Arapları hem savunmalarını ve ekonomilerini güçlendirmek hem de zulme engel olmak gibi amaçlarla hilf veya îlâf denen antlaşmalar yapmışlardır. Bu askerî ve ticarî antlaşmalar bazen komşu kabilelerle yapılırken bazen de Bizans İmparatorluğu, Sâsânî İmparatorluğu gibi dönemin güçlü devletleri ile yapılmıştır. Güçlünün zayıfı ezdiği Cahiliye ortamında küçük kabileler, ayakta kalabilmek için bir araya gelerek veya güçlü bir kabileye iltihak ederek güçlerini birleştirmişlerdir. Bu strateji, müttefikler arasında başlı başına sulhü sağladığı gibi düşmanlarının saldırı cesaretini kırmak suretiyle de sulh ortamının korunmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca hilfler, kan bağının her şeyin üstünde tutulduğu bu toplumda farklı kabileler arasında barışı sağlamakla kalmayıp bu kabilelerin aynı soydan gelmiş gibi tek aile olarak birleşmesine vesile olmuştur. Zulme engel olmak ve mazlumların gasp edilen haklarını iade etmek için yapılan Hilfû'l-Fudûl türü antlaşmalar ise kolluk kuvvetlerinin olmadığı ve güçlünün daima haklı olduğu, zayıfı ezdiği Cahiliye toplumunda insanlar arasında husumetin, kötülüğün, şiddetin artmasına engel olarak kısmen de olsa toplumsal barışı sağlamıştır.

Cahiliye döneminde benimsenen bir diğer barış şekli, himâye isteyen bir kabileyi veya ferdi koruma altına almak olan emân, himâye, civâr, habl olarak isimlendirilen uygulamalardır. Zayıf bir kabile güçlü bir kabilenin himâyesi altına girince hilfte olduğu gibi hem dâhil olduğu kabileden gelecek saldırılardan emin olur hem de diğer kabileler nazarında kolay lokma olmaktan kurtulurdu. Böylece kabileler arası muhtemel savaşlar engellenmiştir. Bazen de bir ferdin düşman kabilenin mensuplarına emân vermesi sulhu sağlamak için yeterli olmuştur. Ayrıca kabileler, topraklarında yolculuk eden yabancılara emân verip can ve mal emniyetini sağlayarak barış ortamına katkıda bulunmuşlardır. Bunun dışında kabilesinden kovulmuş şahıslara himâye verilmek suretiyle bu

⁵⁹ Cevâd Ali, *Mufassal*, 10/265; Bardakoğlu, "Diyet", 9/473-479.

insanların çete kurup maişetlerini temin için kervanlara, köylere saldırmalarının önüne geçilmiş ve asâyiş sağlanmıştır.

Cahiliye toplumunda Haram aylara hürmet örfü, ara buluculuk sistemi, diyet ve kasâme tatbikatları, fertler veya kabileler arası problemlerin bir düşmanlığa ve çatışmaya dönüşmeden çözülmesini ya da bir süreliğine askıya alınmasını temin ederek sulhun sağlanmasına yardımcı olmuştur. Bunlardan biri olan Haram aylara gösterilen hürmet sayesinde zilkâde, zilhicce, muharrem, receb aylarında yarımadanın hemen hemen yer yerinde bir emniyet ortamı oluşmuştur. En şedîd düşmanlar bile husumetlerini bu aylar için dondurmuş, insanlar saldırı korkusu olmadan yaşamış, yolculuklarını, ticaret ve ibadetlerini güven içerisinde yapmışlardır. Cahiliye Arapları resmî bir hukukları, mahkemeleri olmadığı için aralarında çıkan anlaşmazlıkları ihdâs ettikleri örfler yolu ile çözmüşlerdir. Ara buluculuk da diyebileceğimiz hakemlik sistemi bunlardan biridir. Bu sisteme göre davalı ve davacı aynı kabileden ise aile büyükleri ve kabile reisleri ya da kahinler devreye girmiştir. Fakat kabileler farklı ise tarafsız hakemlerin ara buluculuğuna başvurulmuştur. Hakemler şeref sahibi, adâletiyle tanınmış, tecrübeli kimseler olup; kabile reislerinden, din adamlarından ya da kâhinler ve arrâflardan seçilmiştir. Ancak hakemlerin verilen kararı uygulatma gücü yoktu. Bu noktada kamuoyu baskısı yaptırım teşkil etmiştir. Fâili meçhul cinayetler gibi suçlunun belli olmadığı durumlarda ise kasâme yöntemi uygulanmıştır. Bu yöntemde maktûlün bulunduğu bölgedeki halk suçsuz olduklarına dair yemine davet edilmiştir. Yemin etmediklerinde veya maktûlün yakınları yemin ederek cinayeti onların işlediğini iddia ettiklerinde suçlarının sabit olduğu kabul edilip maktûlün yakınlarına diyet vermelerine hükmedilmiştir. Bu uygulama aracılığı ile iki aile arasında sürececek kan davaları da engellenmiştir. Bir ceza şekli olan diyet uygulaması ise, suçlunun kabilesi tarafından mağdurun/maktûlün ailesine genellikle deve verilmesi yolu ile icra edilmiştir. Diyetin miktarı mağdurun cinsiyetine, kabilesine ve statüsüne göre değişmiştir. Diyet bazen intikam ateşini söndürmeye yetmese de barışın sağlanmasına yardım eden bir unsur olmuştur.

Sonuç olarak Cahiliye Arapları, yaşadıkları zorlu hayat koşulları içinde siyasî-ekonomik menfaatlerini koruyabilmek, hayatın olağan akışını sürdürebilmek, şan ve şeref elde edebilmek amacıyla da olsa zaman zaman sulhü tercih etmiş, barış ortamı oluşturmak için çaba göstermişlerdir.

KAYNAKÇA

- Acar, Cafer. "Ana Hatlarıyla Câhiliye Toplumunda Savaş Sebepleri", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 1 (2014), 100-103.
- Özel, Ahmet. "Müste'men", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/142-143. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Akyürek, Yunus. "Câhiliye Dönemi Kureyş Toplumunda Hilf Olgusu". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/38 (2018), 35-46.
- Algül, Hüseyin. "Ficâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/52. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Algül, Hüseyin. "Hilfü'l-Mutayyebîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/32-33. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Algül, Hüseyin. "Haram Aylar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/105-106. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Ali, Cevâd. *el-Mufasssal fi tarihî'l-Arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. b.y.: Dâru's-Sakî, 2001.
- Âlûsî, Mahmûd Şükrü. *Bulûğu'l-ereb fi ma 'rifeti aḥvâli'l-'Arab*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009.
- Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Apak, Adem. *Kur'ân'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.
- Askalânî, İbn Hacer. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- Atar, Fahrettin. "Sulh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/481-485. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Aynî, Bedrettin. *Umdetü'l-kâri fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Azimâbâdî. *Avnu'l-ma'bûd şerhu süneni Ebî Dâvûd*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- Bardakoğlu, Ali. "Diyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/473-479. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Bardakoğlu, Ali. "Kasâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/528-530. Ankara: TDV Yayınları, 2021.
- Barış, Mustafa Necati. "Câhiliye Döneminde Yargı Sistemi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2012), 153-170.
- Bozkurt, Nebi. "Eman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/75-77. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sihahu'l-luga*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm, 1987.
- Çağatay, Neşet. *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*. Ankara: AÜİLF Yayınları, 1982.

- Demircan, Adnan. *Câhiliye Arapları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2019.
- Ebü'l-Abbâs Kalkaşendî. *Nihâyetü'l-ereb fî ma 'rifeti ensâbi (kabâ'ili)'l-'Arab*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Lübnanin, 1980.
- Ekşi, Feyzettin. "Câhiliye Döneminde Barışsever Bir Arap Şairi: Zuheyr b. Ebî Sulmâ". *II. Dînî Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu*. ed: Muhiddin Okumuşlar. 454-464, Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınları, 2016.
- Emin, Ahmed. *Fecru'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Erturhan, Sabri. "Haram Ayların Fıkhi Okunuşu". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 13 (2009), 195-230.
- Ezherî. *Tehzibü'l-lüga*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü't-Türasi'l-Arabî, 2001.
- Fayda, Mustafa. "Câhiliye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/17-19. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Altuntaş, Hacı Mehmet. *Câhiliye'de ve Hz. Peygamber Zamanında Kan Davası*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2021.
- Halil b. Ahmed. *Kitâbü'l-ayn*. 8 Cilt. B.y.: Dâru Mektebetü Hilâl, ts.
- Çil, Halit. "Risâlet Öncesi ve Sonrası Hz. Muhammed'in Hayatında Himâye Kavramının Sorun Çözücü İzdüşümleri". *Hadis Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2019), 283-308.
- Hamidullah, Muhammed. "Îlâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/63-64. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- İsfahânî, Ebü'l Ferec. *el-Eğânî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-Arabî, 1415.
- İbn Habîb. *İkdü'l-ferid*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404.
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed. *es-Siretü'n-nebeviyye*. 2 Cilt. Mısır: Matbaatu Mustafa Elbâbî, 1955.
- İbn İshak, Muhammed el-Kureşî. *es-Sîre*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978.
- İbn Manzûr. *Lîsânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadis ve'l-eser*. 3.Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed. *İrşâdu's-sâri li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Mısır: Matbaatu'l-Kübra'l-Emîriyye, 1323.
- Kirmânî, Şemseddin. *el-Kevâkibü'd-derâri fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1981.
- Köse, İrfan. *Haram Ayların Kutsallığı ve Savaş Yasağı Hükümünün Neshi Problemi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Nüveyrî. *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Dâru'l-kütüb, 1423.

Önkâl, Ahmet. "Civâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/34-35. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Özkuyumcu, Nadir. "Hilf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/29-30. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Palabıyık, Muhammed Hanefi. "İslâm Öncesi Arap Düşüncesinde Din ve Din Adamı Algısı". *Câhiliye Araplarının Uluhiyet Anlayışı*. Ed. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2015.

Sarıçam, İbrahim. *Emevî-Abbasî İlişkileri İslâm Öncesinden Abbasîlere Kadar*. Ankara: TDV Yay., 2015.

Varıcı, Adem. *Câhiliye Devrinde Bedevîler ve Sosyo-Kültürel Hayatları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Yenice, Ali Rıza. *Câhiliye Döneminde Kabileler Arası Kan Davaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.

Zebidî. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. 40 Cilt. b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.

Zeydan, Corci. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. çev. Zeki Meğamiz. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1974.